

DANTE NYOMOK IRODALMUNKBAN CSÁSZÁR FERENCIG

„Dante élete, amint nem végződik halálával,
úgy nem kezdődik születésével: hanem szét-
olvad a világtörténetbe.” (Babits Mihály)

Dante Alighieri a Dugento második felében, 1265. május 18-a és 31-e között született Firenzében és Durante névre keresztelték az ő szép San Giovanni-jában.

Olyan korban látott napvilágot, amely tele volt lelkes, átélt költői mozgalmakkal. Ebben az évszázadban gyűlnak ki Itália egén az „édes új stílus”, a „dolce stil nuovo” csillagai. Hatalmas évszázad ez minden vonatkozásban. A gótika jegyében épül a sienai, a reimsi, a bambergi és a kölni dóm, hazánkban román stílusban a jáki templom. *Kézai Simon* megírja krónikáját. *Marco Polo* Kínában és Indiában jár. *Niccolo Pisano* kifaragja csodálatos szószékét a pisai dóm számára. *Aquinói Szent Tamás*, *Roger Bacon*, *Duns Scotus*, *Cimabue* évszázada ez. E nagyszerű géniuszok alkotásai az általános emberi kultúra olyan szerves részei, melyek ma is élnek, mondanivalójuk 700 év távlatában is elevenen hat.

Dante születésének hétszázadik esztendejét az idei évben ünnepli az emberiség. Világszerte méltatják a „sommo poeta” alkotásait. Illő is, mert Dante életműve ma már az egész emberiség közkinccse. A „Commedia”, amelyet *Boccaccio* nevezett el „divina”-nak, „isteninek”, 1472-ben Folignóban került először sajtó alá. Azóta több, mint 30 nyelvre fordították le; angol nyelvterületen 22, német nyelven 24 teljes kiadás látott eddig napvilágot.

Dante alkotásai tért hódítottak s hódítanak ma is az egész világon. A dantei életmű világirodalmi hatását nevezte el *Carducci* „la fortuna di Dante”-nak, „Dante szerencséjének”. Amit Dante írt le a *Pokolban*: „Tutti lo miran, tutti onor gli fanno” — „Mind őt csodálák, mind csak őt dicsérik” (*Babits*), most reá illik a legjobban. Az *Isteni Színjáték* máig legjobb magyar fordítása *Babits* Mihály klasszikus remekműve. Dante összes művei *Kardos* Tibor szerkesztésében 1962-ben jelent meg. E hatalmas kötet a „fortuna di Dante” eddigi magyarországi legfőbb csúcspontját jelzi. S ha e pompás kiadványt olvassuk, a hétszázéves centenárium alkalmából joggal vehetjük fel a kérdést: milyen volt a hazai kezdet? hogyan, hol, mikor ismerkedett meg a magyarság a maga nyelvén a nagy költővel? mit tudtak róla elődeink?

Feltevésék és emlékek

Kaposi József írja *Dante Magyarországon* című művében a következőket: „A magyar irodalom a XIX. század második feléig egyetlen számottevő Dante-cikket vagy fordítást sem képes felmutatni.”

Lehetséges ez? Sajnos lehetséges, legalább is eddig nem állnak rendelkezésünkre adatok arra vonatkozólag, hogy a *Kaposi* által jelzett időig eljutott volna magyar földre a dantei életmű. Az persze elképzelhető, hogy a bolognai, ferrarai, padovai egyetemre járó egykori diákjaink — akik közül tanárok, rektorok is kerültek katedrákra és egyetemek élére —, ne ismerték volna Dantét, hiszen a nagy költő alkotásait

Itáliában széltében-hosszában olvasták. *Jacopo della Lana* már 1323—1328 között magyarázatokat írt a *Commediához*, *Boccaccio* 1373-ban a *fi*nzei *Santo Stefanóban* nyilvános előadáson fejtegette nagy hallgatóság előtt a *Pokol* rejtelmait. Minden biznnyal forgatták *Dante* műveit e rég elporladt magyar diákok és a későbbi idők Itáliában nevelkedett magyar humanistái is.

Lehetetlen, hogy ne került volna a *Commedia* *Vitéz János*, vagy *Janus Pannonius* kezébe. A nyomok, amelyek ezt a feltevést igazolhatnák, eltűntek a magyar múlt tragikus forgatagában. A XV. században bukkan fel az első adalék. *Zsigmond* császár, aki 1387-től kezdve magyar király, a konstanci zsinaton fogadja *Giovanni di Serravalle* püspököt, aki lefordította a *Divina Commediát* latin nyelvre és művét a királynak ajánlja. A kódex Budára került, majd *Zsigmond* halála után külföldre, hogy azután hosszas viszontagságok után visszakerüljön hazánkba. A rendkívül ritka kódexet az *Egri Érseki Könyvtár*, a másik ismert példányá közül az egyik a *Vatikáni Könyvtár*, a másik a *British Museum* könyvtárában található. Nincs adat arravonatkozólag sem, hogy *Mátyás* király forgatta-e *Dantét*. Nem hihető azonban, hogy a humanista király ne olvasta volna a *Commediát*, hiszen *Mátyás* életében a nagy műnek 11 nyomtatott kiadása jelent meg. Lehetséges, hogy az a szép *Dante* kódex, amelyet *II. Abdul Hamid* török szultán 1877-ben a budapesti Egyetemi Könyvtárnak ajándékozott, egykoron a *Bibliotheca Corviniana* állományába tartozott s onnan jutott el a konstantinápolyi Nagy Szerályba, annyi más zsákmányolt magyar kincsel együtt. S vajon ki olvashatta magyar elődeink közül az Országos Széchényi Könyvtárnak azt a fehérbőrötésű kis kódexét, amely *Dante De Monarchia* című művét tartalmazza s amely *Jankovics Miklós* híres gyűjteményéből került a Nemzeti Könyvtár kéziratárába?

Az első nyom, az első írott utalás, amely a „*fortuna di Dante*” hazai térhódítását jelenti, 1521-ből való. A *Szent Margit*-legenda szerzője, az ugyancsak dömés apáca, *Ráskai Lea* írja a *Nyulak* szigetén lévő kolostoruk csendjében *Sövényházi Márta* rendtársával együtt „szerelmes nénéiknek” azt a kedves kéziratot, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz. E mű címe: *Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról és dicsőségekről*. A két író-apáca emlegeti ebben a könyvecskében az evangéliumokat, a szenteket, a bölcseket, majd szólnak az apostolokról, akik látják *Krisztust*, s reájuk utalva idézik *Dantét* is: „Nagyobbak lónek azért myndeneknek, mert közelben lónek *Urunkhoz*. Erről mangya vala *Dantes*: Ez tüzes zarnyu edes elmelkedő emberek: a tüzzel gyuytottak vala fel ahonnat a nemes vyragok neuekednek es az zent gyűlölczök.” Eredetiben vagy latin fordításban olvasták-e a nővérek *Dantet*, vagy csak olvastak róla valamely kegyes műben, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy — miként *Kaposi megállapítja* — írott formában „... e pár sorral vonul be a nagy flórenci költő a margitszigeti apáca-klastrom imádságos csendjéül környezetten régi irodalmunkba”.

Ezt követően nyolcvan év irodalmában hiába kutatunk, *Dante* nevére nem bukkanunk. A következő évszázad elején, 1601-ben a *Wittenbergában* végzett *Esterházy Tamás Kürti István* szeredi református pap társaságában magyarrá fordítja *Hunnius István* egyik művét, melynek címe: *Az igaz anyaszentegyházról és annak fejeéről a Christusról* (*Sárvár*, 1602). A szerzők idézik „*Dantes Florentinus*”-t. Az erre adott válasziratában *Pázmány Péter* is megemlíti *Dantet*, mint jó „*catholicus*”-t.

Két próbálkozás

A XVII. században szórványosan bár, de több magyar író idézi. A következő században is felcsillan itt-ott a neve. Egy volt jezsuita szerzetes, aki bölcséleti doktor s Budán egyetemi tanár, 1784-ben könyvet ad ki, amelyben az elbeszélő költészetéről értekezik. Címe: *Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata...* A szerző neve *Georgius Aloysius Szerdahelyi*. E latin nyelvű műben Szerdahelyi György Dante Commediájáról a következőket írja: „... Ridicula, falsaque multa continet, unde illi, nomen Comoedia...” Szerdahelyi nyilvánvalóan keveset tudott Danteról, másképpen nem írta volna azt a Commediáról, hogy „sok neveltségeset és hamisat tartalmazó víg éposz(!). Adatait valószínűleg idegen és ugyancsak rosszul tájékozott forrásból meríthette.

Szerdahelyi munkája megjelenése után évtizedek múlnak el Dante említése nélkül. Pedig számosan tudnak Magyarországon ebben a korban is olaszul. Sárospatakon, a híres kollégiumban oktatják is az olasz nyelvet. Itt tanul 1810-től 1814-ig a későbbi neves orvostudor, *Almási Balogh Pál* (1794—1867), aki 1841-ben szomorkásan jegyzi meg: „Mikor fogja korunk Olaszhon géniuszainak munkáit anyai nyelven birni? Ügyszólván semmink sincs olaszból, pedig mennyi nagy emberek dicsőíték az olasz literatura egét, kiknek remek munkáik minden művelt nemzetek nyelvére le vannak fordítva” (*Tudománytár*, 1841. V. 245. p.). Lehetséges azonban, hogy Almási Balogh Pál tévedett. Adatok vannak ugyanis arról, hogy *Döbrentei Gábor* (1785—1851) költő, szerkesztő, később (1831) a Magyar Tudományos Akadémia első titkára volt, az első, aki *Toldy Ferenc* szerint „Dantet is fordítani próbálta” (*A magyar költészet kézikönyve*. Bp. 1876, III. 259. p.). Ezt a közlést *Radó Antal* is megerősíti (*A magyar műfordítás története. 1772—1831*. Bp. 1889, 69. p.).

Bizonyosnak tekinthetjük, hogy *Döbrentei* valóban foglalkozott Dante *Isteni Színjátékának* magyarra fordításával. *Kazinczy* Ferencnek Lipcséből, 1807. március 11-én küldött levelében írja: „Dante Alighierinek divina commediájához fogtam ismét, a múlt szeptemberben.” A jelek arra mutatnak, hogy *Kazinczy* sokáig próbálkozott a fordításával is, mígnem végleg lemondott róla. Fordítási kísérletezéséről tanúskodó kéziratai sajnos eltűntek.

Elérkezünk azonban a XIX. század közepe táján az első magyar íróhoz, *Császár Ferenchez*, aki nemcsak neki mer vágni a nagy vállalkozásnak, de a dantei műalkotás egy jelentős részét át is ülteti magyar nyelvre.

Császár Ferenc úttörése

Császár Ferenc életét és működését a magyar irodalomtörténet feltárta és méltatta. Összes irodalomtörténeteink foglalkoznak vele, a legújabbak is, *Litványi* László pedig önálló tanulmányban tette közzé *Császár* életrajzát (*Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága*. Bp. 1931, 64. p.).

Császár 1807-ben született Zalaegerszegen. Első iskoláit Szombathelyen, Kőszegen és Sopronban végezte, 1822-ben Pannonhalmán a Szent Benedek-rend kötelékében készült a szerzetesi hivatásra, de nem tudott megmaradni ott. Világi pap kívánt lenni, ám rövidesen teljesen búcsút mondott az egyházi pályának. Jogot tanult Pesten, majd Zágrábban. Tanulmányainak befejezése után 23 éves korában Fiuméba kerül, ahol a

gimnáziumban a magyar nyelv és irodalom tanára lesz. Megnősül s életét megosztja családjá, oktatói munkája és tanulmányai között. Rövid idő alatt megtanul jól olaszul.

Még Fiumében való letelepedése előtt jelenik meg 1828-ban Pesten *Kemendvár* című regéje öt énekben. Első verseskötete, a *Szonettkoszorú* már Fiumében hagyja el a nyomdát (1832). Nyomon követik e művet a *Kritikát érdeklő levelei* (Pest, 1832), majd a magyar-olasz kapcsolatok szempontjából első jelentős műve, az olaszok számára, tehát olasz nyelven írt magyar nyelvutana: *Grammatica ungherese dell'avvocato Francesco Császár, Patrizio consigliere dei due liberi distretti di Fiume e di Buccari; membro corrisp. dell'Accademia Ungarica*, Pestino 1833. A nyelvten egyben olvasókönyv is, amelyben a szerző rövid áttekintést nyújt a múlt század első felének magyar irodalmáról. A nyelvkönyv címe jelzi azt is, hogy Császár irodalmi munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia hamar méltányolta: már 1832-ben levelező tagjai közé választotta. A cím jelzi továbbá, hogy a fiumei városi tanács „patriciusai” közé fogadta. S nem érdemtelenül. Császár a magyar-olasz barátság egyik lelkes gyakorlati építőjének bizonyul már fiumei tartózkodása idején, hiszen 1833 és 1839 között lefordítja *Alberto Nota: Nötlen philosophus* című 3 felvonásos vígjátékát, e fordítása nyomtatásban is megjelenik (Buda, 1833.). Magyarra ülteti *Beccaria: A bűnökről és büntetésekről* szóló művét (Zágráb, 1834), továbbá *Vittorio Alfieri: (ahogy Császár nevezi: Alfieri Victorius) Orestes* című 5 felvonásos szomorújátékát (Buda, 1836) és *Sofonisba* című, ugyancsak 5 felvonásos szomorújátékát (Buda, 1836).

Császár fiumei tartózkodása 1839-ben ér véget. Ekkor ugyanis kinevezik Budára, a helytartótanács mellett működő könyvvizsgáló testület, a „studiorum censurae commissio” tagjának. Hivatali munkájához tartozik a megjelenő könyvek és hírlapok megvizsgálása. Mielőtt elfoglalja új munkahelyét, itáliai útra indul. Ellátogat Triesztbe, Velencébe, Milanoba, Torinóba, Firenzébe. Budán szorgalmasan dolgozik hivatalában, olyannyira, hogy rövidesen áthelyezik a pesti váltótörvényszékhez bírónak, 1846-ban pedig a hétszemélyes tábla bírója lesz.

Irodalmi téren is szorgos alkotások jelzik ezeket az éveket. 1841-ben jelennek meg *Költeményei*, 1842—43-ban *A fiumei költő* (I—II. füzet), 1843-ban pedig *Magyar életképek 1843-ból* című munkája. Itáliai élményeiről szóló művét *Utazás Olaszországban* címmel jelenteti meg két kötetben Budán, 1841-ben. Költészete jellegzetes szalonköltészet, a magyar lírikusok közül azonban ő az első, aki megéneklí a tengert, az Adriát. Ezzel a motívummal ő gazdagította elsőnek a magyar líra tárgykörét.

Olasz. művek „honosítása”

Első olasz átültetései szép sikerrel jártak, Császár azonban magasabbra és messzebb tör. Lefordítja *Ugo Foscolo* „A sírokról” című költeményét. Megírja tanulmányát az olasz költészet történetének áttekintéséről s amikor a Kisfaludy Társaság 1845-ben meghívja tagjai közé, ezzel a költeménnyel és ezzel a tanulmánnyal foglalja el székét. *Szontagh* Gusztáv üdvözli székfoglalója alkalmából az új tagot: „Hivatásod... ezen irodalom kincseit honosítani s erre Téged nem csak ezen nyelv s irodalom ismerete, nem csupán magyar előadásod tisztasága, könnyű folyama s hajlékonysága hív fel, hanem saját, az olasz nemzethez rokon géniuszod is. Eredeti munkásságodon kívül, légy tehát egyszersmind képviselője köztünk az olasz irodalomnak is.” (*A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1845—

46, 1849. XVII. p.) Császár fáradhatatlanul munkálkodik ezekben az években olasz irodalmi műveknek magyarra fordítása terén.

A Nemzeti Színház az ő fordításában hozza színre 1849-ben *Silvio Pellico Francesca da Rimini* című 5 felvonásos tragédiáját. A fordítás csak kéziratban maradt ránk. Lefordítja *Ugo Foscolo Le ultime lettere di Jacopo Ortis* című regényét *Jacopo Ortisz utolsó levelei* címmel. A fordítás folytatásokban a *Pesti Napló*ban, majd önálló kiadványként 1851-ben Pesten jelenik meg. Magyarra fordítja *Silvio Pelliconak Az emberi kötelességekről* szóló értekezését (Pest, 1853), Boccacciót fordít, regényeket, színdarabokat ír, jogi szaktanulmányokat és monográfiákat tesz közzé, emlékkönyveket szerkeszt, verseket ír.

E termékeny korszakra esik sajnálatos „esete” *Petőfi* Sándorral. Császár romantikus szalonköltő, stílusa érzélgősen választékos. Azok csoportjába tartozik, akik nem értik meg *Petőfit*. Terjedelmes dolgozatot jelentet meg az *Életképek* melléklapjában, az *Irodalmi Ór*-ben (1845. évf.). Nyugodt hangon, de annál lenézőbbben tárgyalja a „népköltőt”. Bírálata, mint *Császár Elemér* később megjegyzi névrokonáról: „lajos és éretlen”. Szerb Antal szerint (*Magyar irodalomtörténet*, Bp. 1958, 337. p.) ez az írása „bizonyos szomorú maradandóságot biztosít” Császár Ferencnek és társainak, akik „a kor divatlapjainak az írói, és a kezdődő magyar zurnalisztika első munkásai, az ujdondászok”. *Petőfi* visszavág „Császár Ferenc önagyságához” című versében, éspedig keményen. Császár később belátja: hibázott, tévedett *Petőfi*-ellenes bírálatával, túllőtt a célon. Megbánja írását s a *Divatcsarnok* 1854. évfolyamában elégtételt ad *Petőfi*-nek: *Vörösmarty* és *Tompa* értékével azonos rangba helyezi a régebben annyit támadott nagy költő líráját.

Miközben szorgalmasan végzi bírói és írói munkáját, az olasz írók átültetését, Császár egyre inkább *Dante* nagy életművébe mélyed el. Az *Inferno XXXI.* énekével 1847-ben készül el. A Kisfaludy Társaság február 7-i gyűlésén mutatja be rímtelen jambusos terzináit. Császár fordítását lelkesen fogadják, nagy a siker. *Dante Divina Commediája* ezúttal hangzik először magyar nyelven. Felkéri Császárt a teljes fordítás elkészítésére. A Kisfaludy Társaság vállalja a kiadás költségeit. Ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjai közé választja.

A Vita nuova és Inferno-részletek

A *Divina Commedia* átültetésének gondolata olasz útja során fogamzott meg Császárban. „Sajnálunk lehet, hogy e felséges költeményt... irodalmunk még nem bírja” — írta útinaplójában, s a tervből, íme, valóság lett. S míg a *Commedia* fordításával foglalkozik, *Toldy* Ferenc a *Vita nuova* irányítja Császár figyelmét. Munkába kezd, a *Vita nuova* fordítása teljesen leköti az idejét...

Közben történelmi események viharzanak a hazában. Császár a szabadságharc alatt távol van Pesttől. Vác melletti birtokán él családjával: feleségével és hat kiskorú gyermekével. Mindenét elveszti. A szabadságharc bukása után újból kell kezdenie életét. Első szerkesztője lesz az 1850-ben meginduló *Pesti Napló*nak. A lap szerkesztését Császártól *Kemény* Zsigmond veszi át. Az élet zürzavarai elől munkájába temetkezik. *Toldy*nak írja 1852 júliusában: „Jelenen szorgalmasan dantézok”, s rövidesen elküldi a *Vita nuova* első nyolc fejezetének fordítását az *Új Magyar Múzeum* című folyóiratnak, amely mutatóványt közöl a fordításból. *Toldy* buzdítja: „Ne csüggedj a páratlan nehézségű pályán, buzdítson a koszorú, mely azon el nem maradhat...” Augusztusban elkészül a for-

dítással. A Dante-kultusz ápolására a *Budapesti Visszhangban* (1852. 381 — 383.) „Dante első Canzoneja” címmel értékes tanulmányt közöl a fordítás kíséretében. *Litványi* László írja: „Ez az első Dante vers, amely nyelvünkön megjelent.” Végre 1854 januárjában megjelenik az *Új élet* 500 példányban. Toldyhoz írt ajánlásában mutat rá Császár arra, hogy fordításával „legalább díszet szerez irodalmunknak, melyben a nagy Dante név meglehetősen ismeretlen”. Az első kiadás rövidesen elfogy, még a megjelenés évében sor kerül a második kiadásra. „Beszület irodalmunkra nézve, hogy megjelenhetett” — írja a műről Toldy Ferenc (*Új Magyar Múzeum*. 1854. I. 295. p.). A *Pesti Napló* bírálója így ír (1854, 72.): „Ha Császár semmi egyebet nem tett volna irodalmunk mezején — maga már Dante magyarítása jelentékeny polcot, örök hírt biztosítana nevének irodalmunkban.”

A fordítás sikere további munkára ösztönzi Császárt. *Silvio Pellico* naplóját, a *Le mie prigioni*-t 1856-ban fordítja le, e fordítás nyomtatásban nem jelenik meg. Tovább dolgozik a *Commedia* fordításán, 1857-re elkészül az *Inferno* első hét énekének, továbbá a XXXI., XXXII. és XXXIII. énekének a fordítása. A lefordított részek közül nyomtatásban csak az első négy ének jelent meg az *Őszi lombok* II. kötetében (Pest, 1857). Többre nem tellett sem erőből, sem időből. Császár betegeskedni kezd. Elkészül a *Purgatorio* I. énekének első 52 sorával is. E töredékkel a nagy vállalkozás abbamarad.

Vajon sikerültek ezek a fordítások? Olvassuk el Dante néhány sorát Császár magyar átültetésében. A híres kezdés, a „Nel mezzo del cammin di nostra vita” így hangzik az ő tolmácsolásában:

*Min életünknek pálya-közepében
Homályos erdőn történt tévelyegnem,
Mert a valódi ösvényt elhibáztam.*

Császár a szellemi hűség helyett a betűszerinti hűségre törekedett. Fordításában az eredeti hatodfeles jambusos versmértéket megtartja, de a rímeket nem. Stílusa nehézkes, szavai sokszor erőltetettek. Ennek ellenére Császár úttörő érdemeit műfordításunk történetében elvitatni nem lehet. Amit az ő korában az olasz irodalomról megtudhatott a magyar olvasó magyar nyelven, az Császár érdeme, aki magát „a magyar Dante-irodalom útegyengetőjének” nevezte. Kétségtelen, hogy Dantét nyelvünkön ő szólaltatta meg először s ezt aényt a magyar irodalomtörténet maradandóan feljegyezte.

DIAKBÜCSÜZTATÓ

*Indultok. Puha arcotok tükörként
nyílik távoli fényre és homályra.
Nincs már, nincs maradás: a lábatokban
sürgő izgalom indulást parancsol.
Egy-két szó... Sietős a kézszorítás —
múltak bére talán s az eljövendő
hűség záloga. Kár sokat beszélni.
Négy év sok szava, sok közös kalandja
mind-mind bennetek él. Amerre mentek
attól hangos a rét, az nő az égig
hajlandó jegenyék vidám dalában.*

Tótfalusy István